

Solidaritat i Racisme en els Escolars Espanyols: La necessitat d'una educació intercultural

Tomás Calb Buezas

Catedràtic i Director del Centre d'Estudis sobre
Migracions i Racisme (CEMIRA)
Representant d'Espanya en la Comissió Europea
de la Lluita contra el Racisme (1996-2002)

L'escola – i per tant les actituds de racisme o de solidaritat- no poden entendre's fora del context actual de les migracions a Balears i Espanya, dintre del procés de globalització mundial i de les causes estructurals que causen les actuals migracions. Per això començaré amb una perspectiva general sobre el fenomen migratori, a nivell mundial i espanyol, en la dimensió del qual cal situar les relacions interètniques d'espanyols i estrangers, i la necessitat de l'educació intercultural per a ambdós en els valors d'hospitalitat, respecte a les altres cultures i convivència enriquidora per a espanyols i estrangers. I aquest procés pedagògic, els mestres i l'ambient general de l'escola es converteixen en factors crucials de l'educació intercultural, que ha de partir, com marc general, de les causes estructurals del Nord Ric/ Sud Pobre, que impulsen les actuals migracions.

I.- Les causes estructurals de les migracions internacionals: un món globalitzat, injustament distribuït i demogràficament desequilibrat

La història de les civilitzacions és la història de les migracions humanes. L'home és l'ésser viu més migrant del planeta i en els seus orígens evolutius aviat es va estendre per tota la Terra. En fases posteriors evolutives, amb la domesticació de les plantes i animals i amb la creació de societats estatals jerarquitzades i imperials militaristes, arribarien les conquestes, les dominacions d'altres pobles i les conseqüents migracions, creant-se espais cada vegada més multiètnics, pluriculturalmentals i mestissos.

La Conquesta europea i posteriors colonialismes, lligades al desenvolupament industrial i comercial, anirien obrint cada vegada més els camins entre els diferents pobles i cultures, incrementant-se més encara amb el mercat capitalista i els mitjans de comunicació, les conseqüències dels quals són avui el turisme massiu, les migracions internacionals (200 milions de persones) i els cinquanta milions de refugiats i desplaçats a causa de les guerres i de la fam.

L'Europa del segle XXI serà cada vegada més un mosaic multirracial i pluricultural, una Europa fecundada amb emigrants i ètnies del Tercer Món, amb maneres de vida molt diferenciades de la cultura occidental. Si no aprenem a conviure junts, autòctons i immigrants, en les diferències, és previsible sociològicament l'auge del racisme i de la xenofòbia, incrementant-se encara més els conflictes interètnics.

També Espanya camina per aquest camí de la multiculturalitat i el pluralisme ètnic-racial. La societat espanyola ha deixat de ser una societat tradicional, homogènia ètnica i culturalment a nivell de valors i creences, amb una identitat única i un únic sistema axiològic.

Els vells dimonis del feixisme i racisme, avui disfressats a la nova usança, han tornat a fer la seva entrada en l'escena europea, sorprenent a molts que creien com fetus Narcisos, que havien estat enterrats *in aeternum* en la culta, democràtica i solidària Europea. I és que els déus, com els dimonis, dormen, però no moren. Per això ens esglaiem a Europa aquestes forces polítiques de la ultradreta, que davant problemes greus i reals com els de l'atur, la inseguretat ciutadana, droga, inciten a amplis sectors a buscar bocs expiatoris, sobre qui descarregar les seves frustracions col·lectives, que fet i fet són sempre els més febles, els més pobres, els més estranys. I així sorgeixen Partits Polítics amb representació fins i tot en el Parlament Europeu, com el Front Nacional de Le Pen i altres Partits Europeus, com el Block Belga en el qual el seu Cabdill arenga així als seus partidaris: "Volem una república flamenca, que no hagi lloc per als musulmans i els negres". Està sorgint un perillós nacionalisme europeu, que percep als estrangers, singularment als magrebins i del Tercer Món, com els "nous bàrbars", sorgint el crit etnocèntric i tancat d'Europa "per als Europeus!". Les massacres terroristes de l'11-S-01, a Nova York i el 11-M-04 a Madrid, han generat encara més rebuig cap als immigrants, particularment contra els marroquins. Però el fenomen actual de les migracions internacionals ha de contextualitzar-se dintre del procés mundial de globalització econòmica, desigualtat social i desequilibri demogràfic.

Mai com ara formem part tota la humanitat d'un *llogaret global*, interrelacionada pels mitjans de comunicació i caracteritzada per la *integració, el universalism i la globalització*. El món s'ha convertit en una plaça gran, en *un àgora*, on es mouen gents de totes les races i cultures, i en un gran mercat en el qual lliurement transiten cabdal, tecnologia, recursos, empreses i productes. Alguns analistes expliquen l'increment d'aquesta "integració

universalista”, entre altres factors, pel triomf del *capitalisme liberal*, de naturalesa transnacional i expansionista; això explicaria la ruptura de fronteres ètniques i culturals tancades. Amb la caiguda dels Estats Comunistes, l'imperant capitalisme hauria desenvolupat encara més la seva dimensió universalista, integradora i globalitzadora. Ara bé, aquesta expansió capitalista mundial produeix *dialècticament* altres efectes, com són *la desintegració social, les fanàtiques resistències nacionalistes i els baluards ètnics particularistes*. Per què aquests processos contraris a la globalització universalista? Perquè el *capitalisme*, alhora que *integra la producció i el mercat*, comporta l'increment de la *competència entre els diversos sectors* socials i entre els diversos països, distancia encara més el Nord/Sud i jerarquitzava encara més l'estructura desigual del poder econòmic en mans de la dotzena de països rics del Primer Món. Aquest procés *afebleix la sobirania nacional i les lleialtats d'ètnia i religió*, pel que de vegades aquestes forces socials exploten en un *exagerat fanatisme ètnic*, nacionalista o religiós. En aquest sentit alguns autors parlen de com en la nostra societat moderna de consum s'opera alhora un procés “*universalista*” de *certa homogeneïtat econòmica, cultural i social*, que podria metafòricament denominar-se de *destribalització* a nivell estructural; i alhora es produeix dialècticament, com en un mirall còncav, un procés invers “*particularista*”, etnocèntric i nacionalista de *retribalització* a nivell *simbòlic d'identitat ètnica*.

En saber harmonitzar aquesta *dimensió universalista oberta* i aquesta *convenient lleialtat ètnica i pàtria*, consisteix el desafiament *del futur*. Si l'equilibri es trenca, sol fer-se pel punt més fluix i feble, que és “l'abstracta” dimensió universalista. Sembla ser que en *cas de conflictes de lleialtats i competències de recursos*, s'incrementa el particularisme ètnic-nacional amb el rebuig de l'altre “i del diferent”, incrementant-se els prejudicis i la recerca de bocs expiatoris; i per això mateix, són en aquestes crisis socials on cal mantenir el *cap clar i el cor obert*.

D'aquí les justes crítiques a la globalització com a fenomen inexorable, i les seves implicacions, rebutjant tant la dictadura del mercat, com del pensament únic amb la conseqüent homogeneïtzació cultural, i apostant per la biodiversitat cultural i el pensament crític i humanitzador. Com precisament advertia Susan George, directora del Transnational Institute d'Amsterdam: “Solament ara i potser durant la revolució industrial a Gran Bretanya hem legitimat *el mercat* per decidir sobre les nostres vides. I si els deixem sols, no només destrossaran la terra, sinó que els seus sistemes només permetran que subsisteixi el 5% més ric del món. Com ells diuen, agafa el millor i llença la resta a les escombraries”. (*El País*, 27-I-2000).

I avui les “escombraries” econòmiques del món, si comparem Nord/Sud, ho constitueixen milions d'éssers humans, que en ple segle XXI en el tercer mil·lenni, passen fam i sofreixen per no satisfer necessitats mínimes. Unes dades ens pintaran millor el quadre “*Les 225 persones més riques del món posseeixen tant com un 47% de la humanitat*. L'ONU compleix cada any la ingrata tasca de dir-los al món quin és la situació dels habitants del planeta. I l'extens informe de 1998, que no pretén ser “apocalíptic”, confirma el procés de concentració de la riquesa. Els 225 personatges més rics acumulen una riquesa equivalent a la que tenen els 2.500 milions d'habitants més pobres (el 47% de la població). Les desigualtats arriben a nivells de calfred: les tres persones més riques del món (Bill Gates, el sultà de Brunei i Warren I. Buffett) tenen actius que superen el PIB (Producte Interior Brut) combinat dels 48 països menys avançats (600 milions d'habitants)¹. I dit d'altra forma: el 20% de la

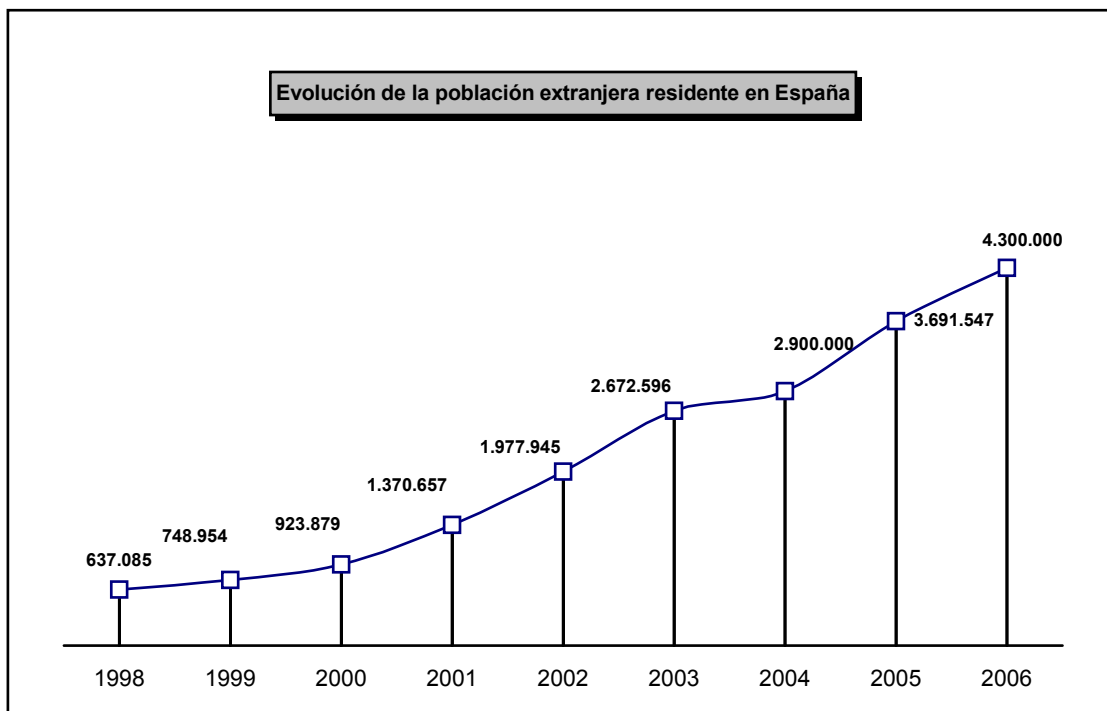
¹ Cal fer notar l'altra cara de la cultura occidental, judeo-cristiana, arrelada en el capitalisme, que es manifesta en gestos humanitaris i filantròpics, com la donació de centenars de milions per combatre la SIDA a l'Àfrica, feta per Bill Gates, qui es dedicarà a les causes filantròpiques en anys pròxims, i la notícia que porta avui la premsa

població controla el 86% de la riquesa mundial. 1.300 milions de pobres viuen amb ingressos inferiors a un dòlar diari; els béns de 358 persones més riques de la Terra són més valuoses que la renda anual de 2.600 milions d'habitants. Amb tanta riquesa en alguns països i tantíssima pobresa en molts altres *com sorprendre's de les migracions* i del pelegrinatge al paradís promès del Nord, que tan fantàsticament pinten en el Tercer Món les televisions policromes modernes, que són el pa i l'opi del poble per a tants milions de pobres en el món?.

II.- *Espanya per primera vegada en la seva història: de país emissor d'emigrants a país receptor*

L'augment de la immigració a Espanya ha anat creixent notablement en forma notable, sobretot en els últims quatre anys, com pot veure's pel gràfic adjunt (Gràfic 1).

Gràfic 1



(*El País*, 27 de Juny de 2006), que refereix la donació del primer capitalista inversor nord-americà Warren Buffet de 37.400 milions de dòlars, el 85% de la seva fortuna, a la Fundació Humanitària de Bill Gates. És la ambivalència de la cultura occidental i del capitalisme filantròpic, de llarga tradició en la història dels Estats Units.

El nombre total d'immigrants regularitzats al començament de 2005 era de 3.691.547, el que suposava el 8,4% dels 40 milions de població espanyola. A aquesta xifra caldria afegir els regularitzats durant els primers mesos del present any 2005, el que suposarà uns 4 milions d'immigrants regularitzats, més un nombre indeterminat d'indocumentats, que uns estimen en el mig milió. El nombre per a juny de 2006 de 4.300.000 és la xifra estimada, incloent els indocumentats.

Els immigrants es concentren principalment en cinc de les 17 Comunitats Autònomes que té Espanya. Madrid i Catalunya tenen gairebé la meitat de tots els immigrants i si afegim a aquestes dues regions, la Comunitat Valenciana, Andalusia i Canàries suposaria el 80% de tots els immigrants a Espanya.

Segons pot veure's en el Gràfic 2, els immigrants de *nacionalitats americanes* suposen el contingent major de 1.460.176 persones regularitzades, el que suposa gairebé el 40% de tots els estrangers, exactament el 39,6%. D'ells l'*Equador* és el major grup nacional d'emigrants llatinoamericans, 491.797, que suposa el 13,3% de la població total d'immigrants. Li segueix *Colòmbia*, amb 268.931 (7,3% del total d'immigrants), Argentina amb 151.878 (4,7%), Bolívia 96.844 (2,6%) i Perú amb 84.427 (2,3% del total d'immigrants).

El segon grup per nacionalitats serien *els europeus*, 1336.214 estrangers, (el 36,2% del total d'immigrants) de la *Unió Europea* (25 països) són 766.678 (20,8%) del total d'estrangers a Espanya, sobresortint Regne Unit (224.841 estrangers) i Alemanya (131.887). I 561.476 són *estrangers d'altres països europeus* (15,2% del total d'immigrants), sent els més nombrosos els de Romania amb 314.349 (un 8,5% del total d'immigrants), seguit de Bulgària amb 91.339 (un 2,5%).

El tercer grup seria el de *les nacionalitats africanes*, amb 705.944 (un 19,1% del total d'estrangers), sent els més nombrosos els del *Marroc* amb 505.373, el grup nacional més nombrosos, tornant a superar a Equador (491.797), i representant els marroquins el 13,7% del total d'estrangers a Espanya.

De *nacionalitats asiàtiques* hi ha 186.227 estrangers (5,0% del total), sent el més nombrosos el de xinesos amb 86.681 immigrants, que suposen el 2,3% del total d'immigrants. La font de dades és l'Institut Nacional d'Estadística (2005).

D'Oceania hi ha 2.284 (el 0,1% de la immigració).

(Veure Taula 1 i Gràfiques 2 i 3).

Taula 1

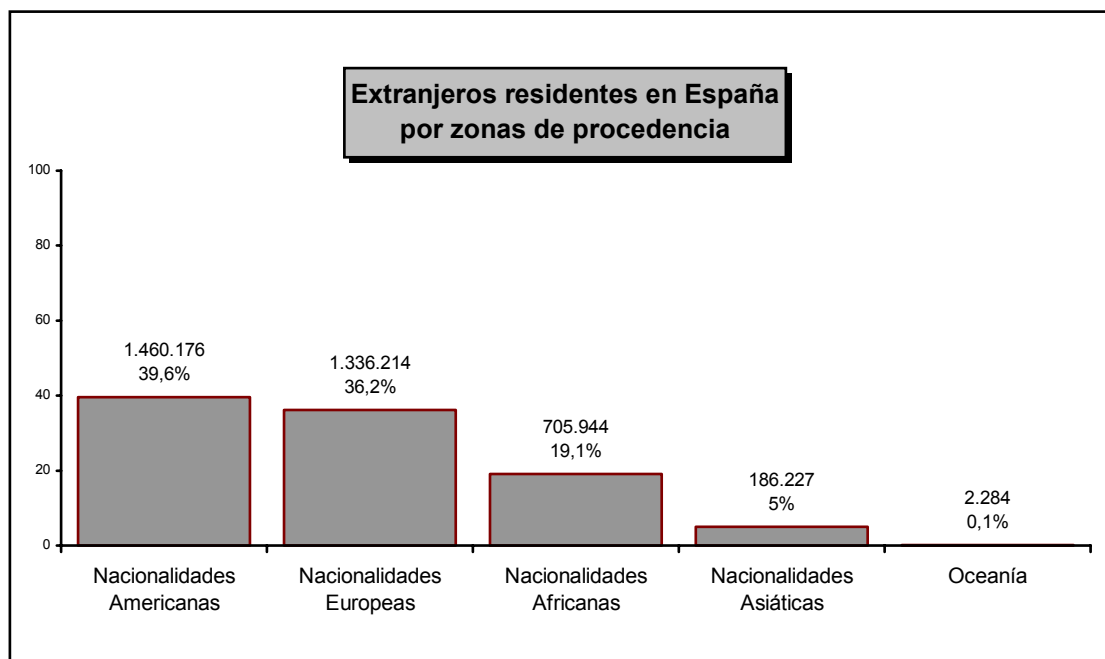
Estrangers a Espanya per nacionalitat

Total	3.691.547	100,0
Nacionalitats europees	1.336.214	36,2
Unió Europea (25)	766.678	20,8
Regne Unit	224.841	6,1
Alemanya	131.887	3,6
Itàlia	94.464	2,6
França	76.949	2,1
Portugal	65.611	1,8
Polònia	35.962	1,0
Holanda	33.554	0,9
Bèlgica	26.388	0,7

Altres països europeus	561.475	15,2
Romania	314.349	8,5
Bulgària	91.339	2,5
Ucraïna	65.096	1,8
Rússia	35.942	1,0
Nacionalitats africanes	705.944	19,1
El Marroc	505.373	13,7
Algèria	45.791	1,2
Senegal	29.334	0,8
Nigèria	26.877	0,7
Nacionalitats americanes	1.460.176	39,6
Equador	491.797	13,3
Colòmbia	268.931	7,3
Argentina	151.878	4,1
Bolívia	96.844	2,6
Perú	84.427	2,3
República Dominicana	56.421	1,5
Brasil	53.736	1,5
Veneçuela	48.740	1,3
Cuba	44.594	1,2
Uruguai	42.062	1,1
Xile	35.579	1,0
Estats Units	25.576	0,7
Nacionalitats asiàtiques	186.227	5,0
Xinesa	86.681	2,3
Pakistan	31.652	0,9
Oceania	2.284	0,1
Apàtrides	702	0,0

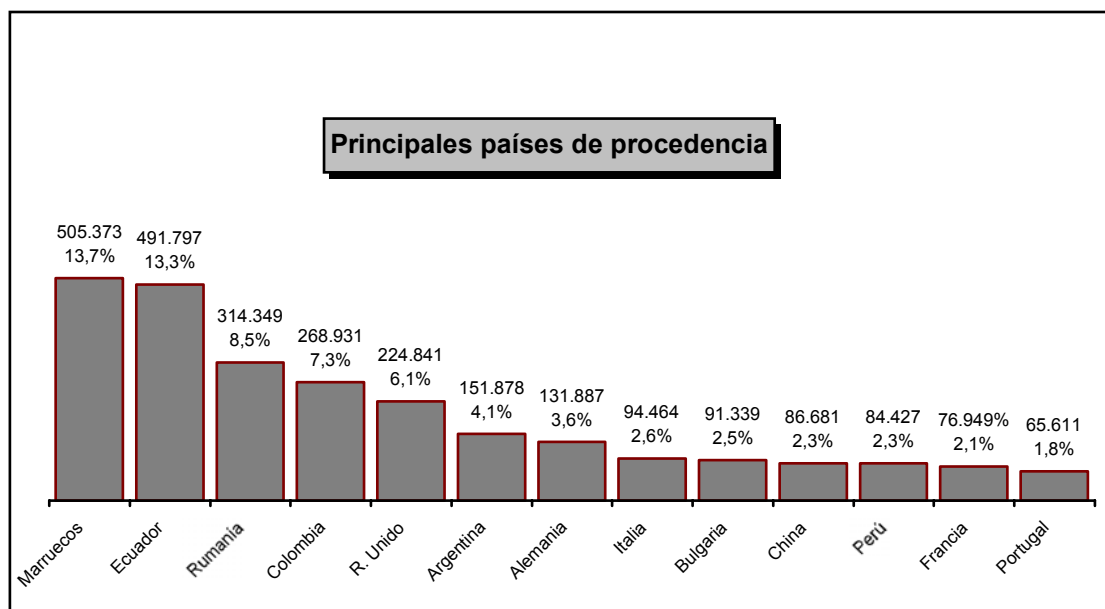
Font: Institut Nacional d'Estadística (INE).

Gràfic 2



Font: Institut Nacional d'Estadística (INE)

Gràfic 3



Font: Institut Nacional d'Estadística (INE).

El nombre d'indocumentats a Espanya s'estimava a l'inici de l'any 2005 en una mica més d'un milió aproximadament, sent necessari ressaltar l'acció positiva de l'actual govern que ha portat a terme en 2005 un reeixit procés de regularització de 700.000. No obstant això a Espanya segueix creixent la immigració d'indocumentats.

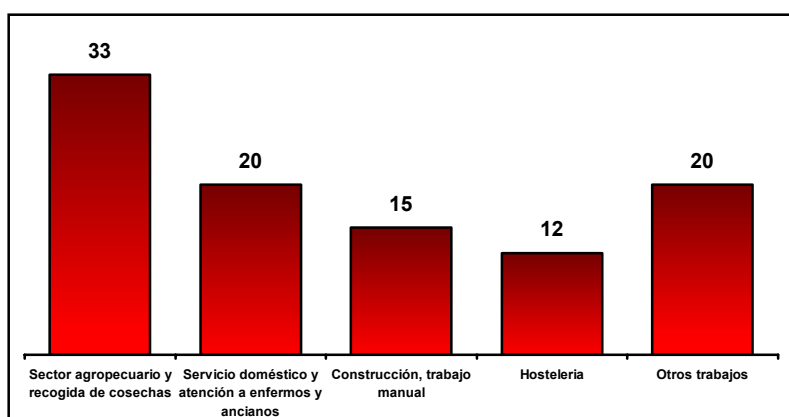
Un estudi “Immigració a Espanya” de la Fundació de les Caixes d'Estalvis (FUNCAS), publicat en Papers d'Economia (Gener 2004), vaticina que més de la quarta part dels que resideixin a Espanya en el 2015 seran immigrants. Segons l'estudi en el 2015 els estrangers seran 11,7 milions de persones, el que suposarà el 27,4% de la població d'Espanya, que en aquells dies rondarà els 43 milions d'habitants. Espanya trigarà cinc anys en doblar la seva població actual estrangera (2,3 milions de censats), tenint en el 2008 uns 4,6 milions d'immigrants, creixent més les migracions d'altre origen que els comunitaris europeus. Segons l'estudi, les conseqüències econòmiques són molt positives: la seva taxa d'activitat està en 16,5 punts per sobre de la mitjana espanyola, i representen ja el 5,14% dels afiliats a la Seguretat Social. Cada estranger envia una mitjana de 322 euros mensuals, la qual cosa suposa uns 2.300 milions d'euros anuals, com remesa dels immigrants als seus països (*El País*, 22 de gener 2004).

I si ens comparem amb Europa, heus aquí unes dades per reflexionar i comparar: a Alemanya existeixen 7,3 milions d'estrangers (el 9% de la seva població); Àustria té un 9,1% d'estrangers, Bèlgica, França, Holanda i Anglaterra entorn del 9%; Suècia un 11,3%.

Madrid ciutat té el major percentatge urbà d'immigrants d'Espanya: ha pujat del 3%, el 1997, al 13% d'immigrants el 2005, amb referència a la població total; i s'estima en 16,5% el juny de 2006. Però París té un 17%, Londres 21%, i si passem el toll, Toronto de Canadà té un 40%, Nova York 56%, i Los Àngeles 64% de població d'immigrants, encara que ja molts són ciutadans i residents legals.²

I en què treballen els immigrants? El 80% en treballs que els espanyols i espanyoles no volen per aquests preus i en aquestes condicions: el 33% en el sector agropecuari i recollida de collites, el 20% en servei domèstic i atenció a malalts i ancians, el 15% en construcció, un 12 % en hosteleria (cuines/cambres) i un 20% en altres treballs. (Gràfic nº 4).

Gràfic 4



² Convidem al lector a consultar l'obra col·lectiva sobre aquestes temàtiques de lluita de les minories ètniques, en particular chicanos i portorriquenyos, les ponències de la qual van ser presentades en el mateix Simposi Internacional “Hispanos en USA/Immigrants a Espanya amenaça o enriquiment mutu?”, celebrat, sota la meua direcció, a Madrid i Càceres al juny de 2005. El llibre referit és el següent: T. Calb Buezas (editor), *La lluita dels hispanos als Estats Units: el gegant dormit* (Editorial Els llibres de la Cataracta, Madrid, 2006).

Si són molts els immigrants que arriben a Espanya (actualment són més de quatre milions), els nouvinguts s'incorporen ràpidament al mercat de treball, com mà d'obra barata. Segons un Informe de IESE-ADECCO ("Indicador Laboral de Comunitats Autònomes", abril de 2006), *Espanya dobla a la Unió Europea en percentatge de treballadors immigrants*. Els empleats de fora de les nostres fronteres ocupen el 12% del treball a Espanya, mentre que a Europa la mitjana és del 6%. Entre els marroquins (15,10% dels treballadors estrangers) i els equatorians (13,61%) representen el 30% de la mà d'obra estrangera, els segueixen els colombians (9,62%), els peruans (6,21%) i els romanesos (4,55%). Els llocs d'ocupació, i per tant de residència, són els pols de major desenvolupament i activitat econòmica actual a Espanya: Catalunya (30,13% de la mà d'obra estrangera), Madrid (26,37%), Comunitat Valenciana (10,54%), Aragó (7,98%), Canàries (4,15%), Andalusia (4,11%), Múrcia (3,97%), Balears (2,36%), País Basc (2,22%), Castella-Lleó (2,07%), Navarra (1,55%), Galícia (0,31%) i Extremadura (0,08%).

Aquest treball intensiu dels treballadors immigrants contribueix al creixement econòmic i l'enriquiment d'Espanya, encara que també els immigrants i els seus països es beneficiïn del seu treball i estalvis, a través de les remeses.

Afortunadament en contra del prejudici generalitzat que els immigrants es beneficien dels serveis gratuïts de l'Estat més que el que ells aporten, un estudi recent (abril 2006) de la Universitat Autònoma de Madrid ha mostrat que els immigrants generen 6.300 milions d'euros anuals per a Madrid, que suposa el 8% de la riquesa de la capital, aportant, en conseqüència, dotze vegades més del que Madrid es gasta en ells. És cert també que els immigrants envien als seus països importants quantitats de remeses dineràries, però en l'avaluació final és més el que donen que el que reben.

Segons les dades del Banc d'Espanya, en 2005, els immigrants residents a Espanya, van enviar a les seves famílies 3.844 milions d'euros, el que suposa el 10,42% més que l'any anterior. La mitjana dels enviaments és de 300 euros per immigrants. Fa deu anys les remeses dels immigrants no superen els 400 milions d'euros.

I com viuen els immigrants? Molts arriben a aquest país, pensant que venien a l'Europa rica i abundant, al paradís que rajava llet i mel... i es van trobar amb cards xenòfobs i condicions esclavitzants...

Les condicions d'alguns, bastants, no tots emigrants ens recorden el drama humà dels espanyols i espanyoles emigrants a Europa a la fi dels cinquanta i en els seixanta. Aquest escrit de la Revista de Vida Nova, de 15 de setembre de 1958 és eloqüent... si canviem francès, per espanyol, i el pigalle de París per la Casa de Camp de Madrid, semblaria una radiografia de 2004.

“1958: NORANTA ESPANYOLS EN PARIS. Vénen sense conèixer la llengua, sense saber la història i la psicologia del francès mig, sense un punt de destinació, sense un amic. De vegades, duen a França quinze dies amb la Policia darrera d'ells: han saltat els Pirineus amb un passe de 48 hores. Els van parlar de París com El Daurat...”

Les dificultats que troben els immigrants per sortir endavant a França són grans.

L'única sortida és fer els treballs més durs, com la construcció. En “els chantiers” s'escolta més italià, àrab i espanyol que francès... Per als treballs

agrícoles, la cosa canvia quant a la facilitat de trobar treball, no així quant a la seva duresa.

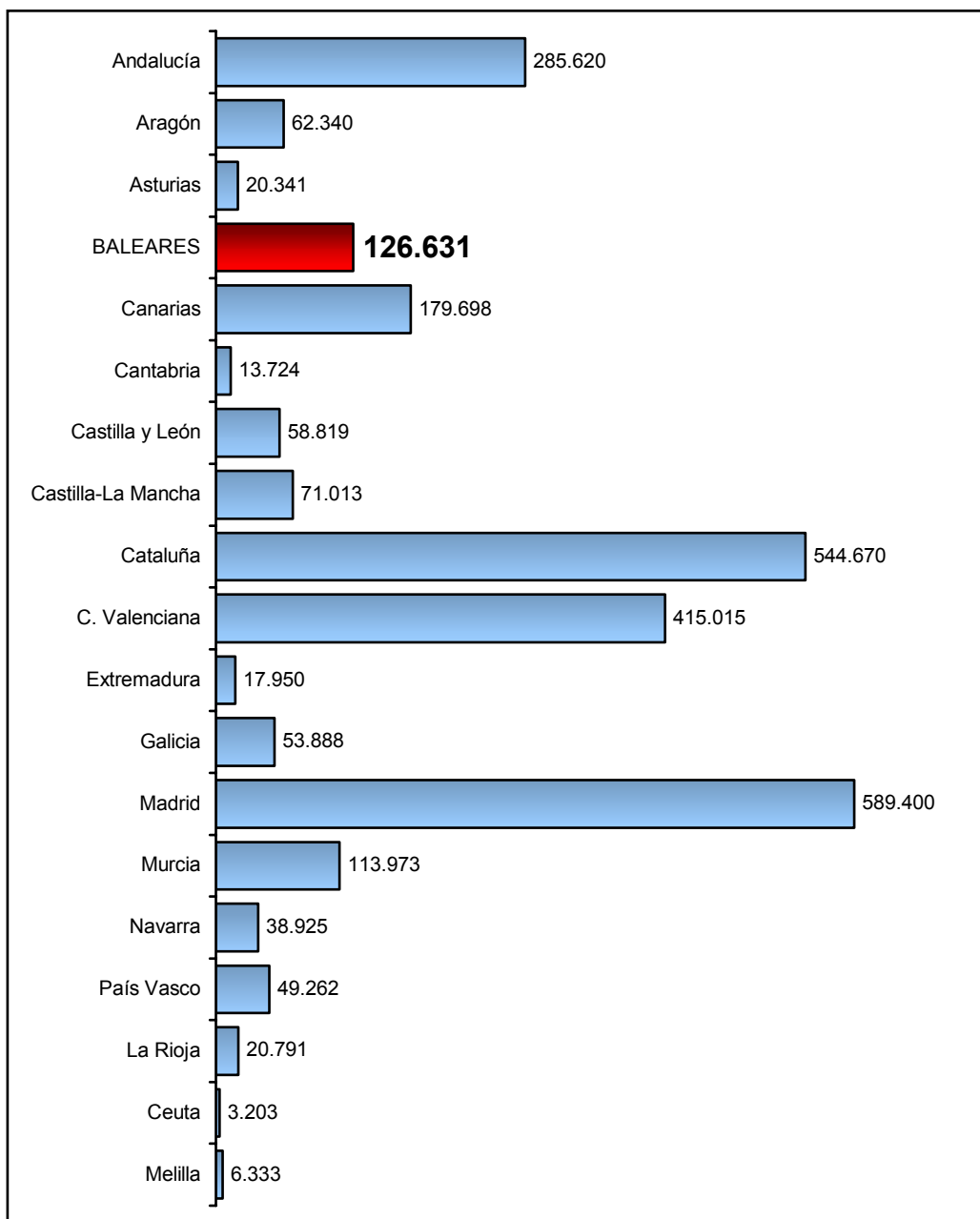
Les possibilitats per a treballs intel·lectuals són mínimes. Aquí sobren professors i secretàries.

Però el més seriós advertiment és per a dones joves. Quantes van venir per a “senyorettes d'hotel” al reclam de la propaganda i han acabat en “el desert de Pigalle”!. (Article publicat en el Semanari catòlic espanyol “Vida Nova”, amb data 15 de setembre de 1958).

Immigrants per Comunitats Autònomes

La distribució d'immigrants a Espanya per Comunitats Autònomes no és uniforme. I això és molt important per a l'anàlisi de la presència d'escolars immigrants a l'escola. Madrid és la comunitat amb major nombre d'estrangers (544.670, el 20,05% del total). A continuació se situen Catalunya (544.670, el 20,38%), Comunitat Valenciana (415.015, el 15,53%) i Andalusia (285.620, el 10,7%). No obstant això, Balears és la comunitat amb major proporció de població estrangera (són el 13,37% dels habitants). Li segueix la Comunitat de Madrid (10,31%), Canàries (9,48), Comunitat Valenciana (9,28), Múrcia (8,98) i Catalunya (8,12). Aquestes dades es refereixen al Cens oficial de l'Institut Nacional d'Estadística de 2004, que recullen únicament els documentats, s'ha d'incrementar amb un 5% estimativament.

POBLACIÓ ESTRANGERA RESIDENT A ESPANYA PER COMUNITATS AUTÒNOMES



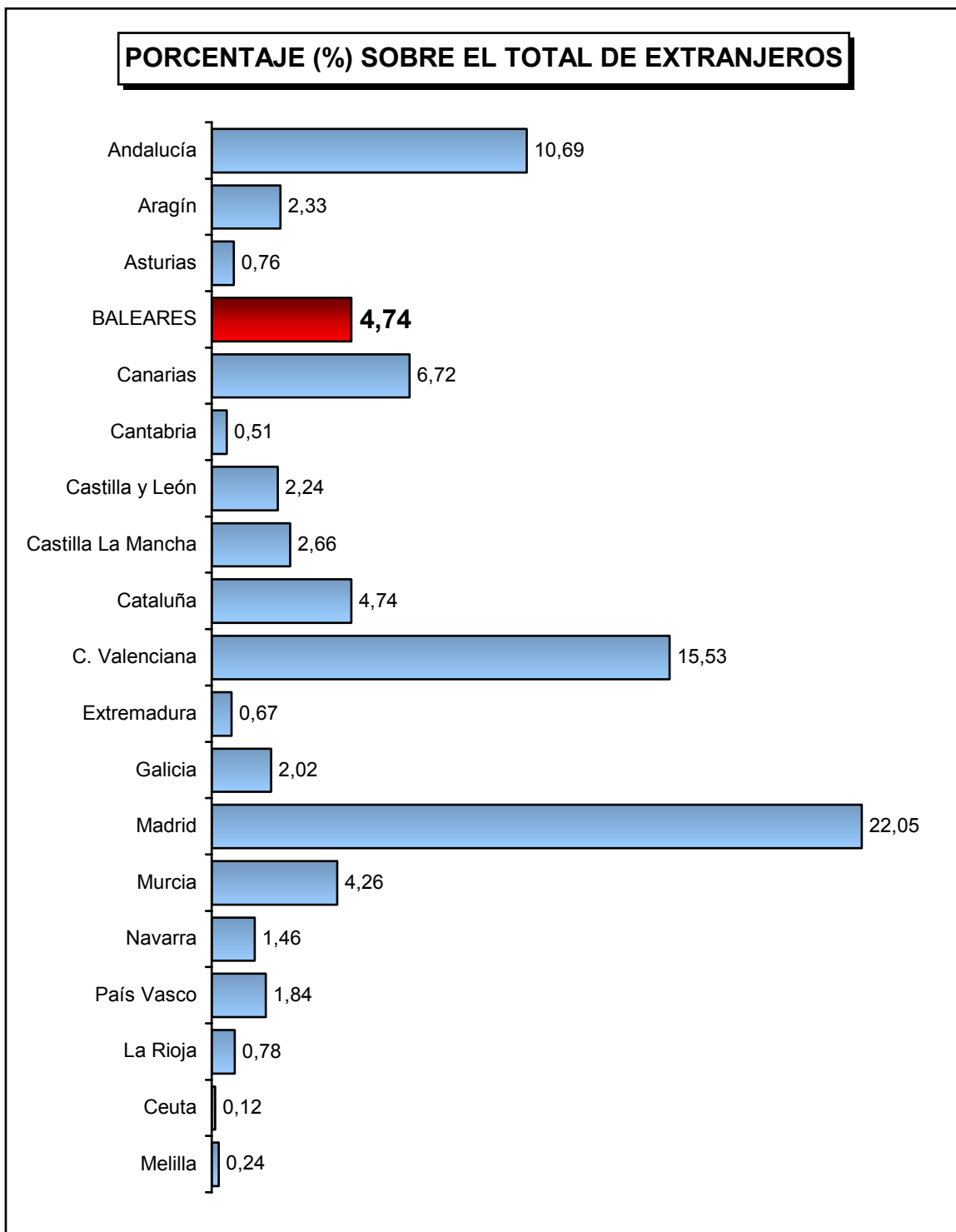
Font: Institut Nacional d'Estadística (INE).

Un estudi “Immigració a Espanya” de la Fundació de les Caixes d'Estalvis (FUNCAS), publicat en Papers d'Economia (gener 2004), vaticina que més de la quarta part de qui resideixin a Espanya en el 2015 seran immigrants. Segons l'estudi en el 2015 els estrangers seran 11,7 milions de persones, el que suposarà el 27,4% de la població d'Espanya, que en aquells dies rondarà els 43 milions d'habitants. Espanya trigarà cinc anys en doblar la seva població actual estrangera (2,3 milions de censats) tenint en el 2008 un 4,6 milions

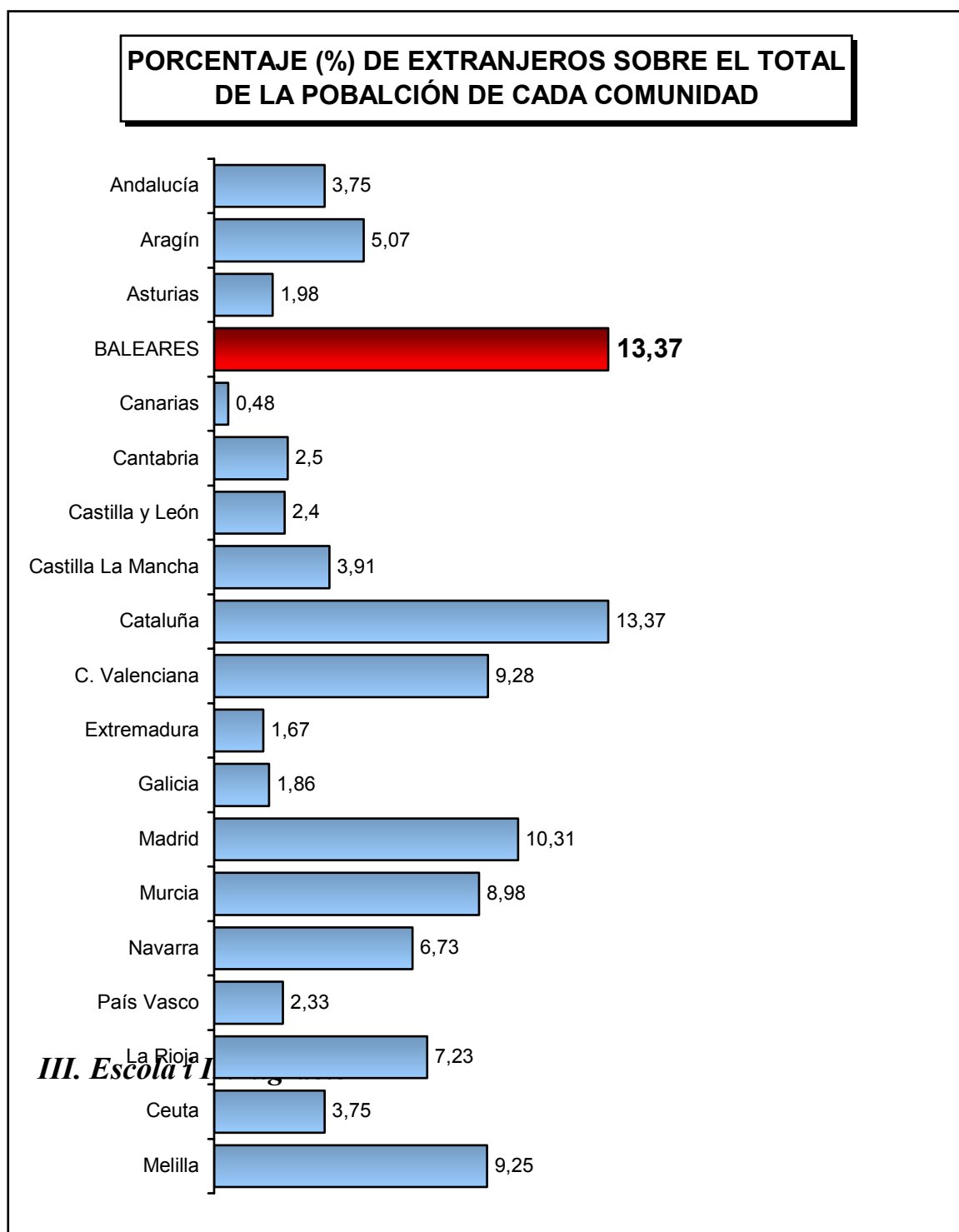
d'immigrants, creixent més les migracions d'altre origen que els comunitaris europeus. I aquesta tendència –que no cal prendre-la com a profecia- apunta que els grans pols d'atracció de treballs concentraran més població immigrant, i en aquesta adreça camina Madrid. I si hi ha més treballadors immigrants, haurà encara més escolars estrangers en els nostres col·legis.

Les següents dues gràfiques mostren el percentatge d'estrangers de cada comunitat en relació amb el total d'immigrants, que Balears té un 4,74%, i no obstant això proporcionalment el percentatge dels seus immigrants en relació a la quantia total de Balears és del 13,37%, similar a Catalunya o fins i tot actualment superior.

POBLACIÓ ESTRANGERA RESIDENT A ESPANYA PER COMUNITATS AUTÒNOMES



POBLACIÓ ESTRANGERA RESIDENT A ESPANYA PER COMUNITATS AUTÒNOMES

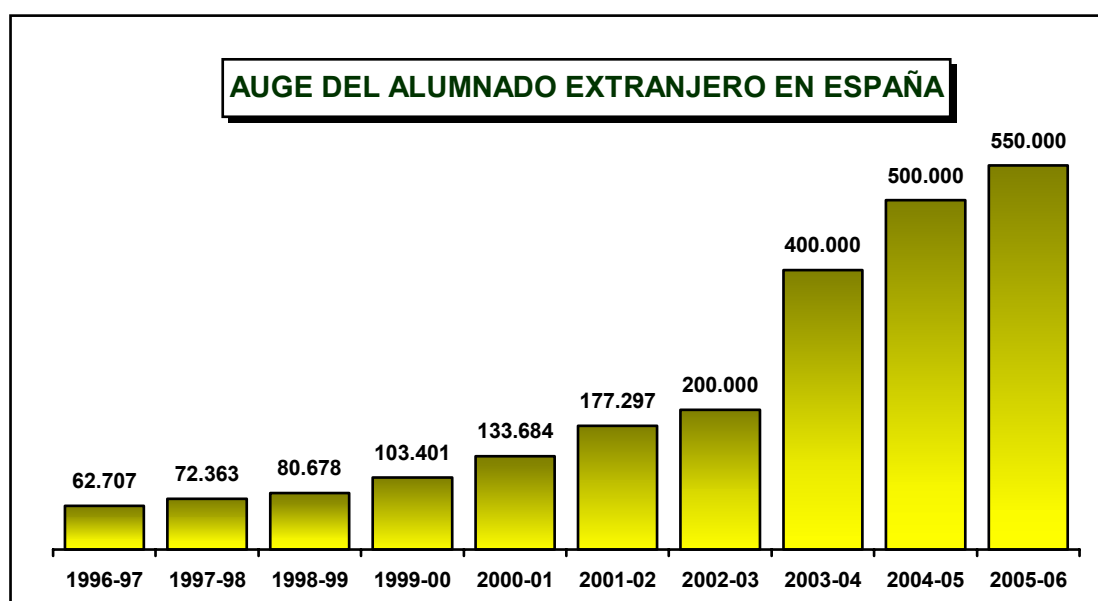


El primer que hem de preguntar-nos és el següent: la major presència i concentració d'alumnes estrangers a Espanya és una ocasió per a major xenofòbia o per a major enriquiment mutu? Aquesta és una pista d'anàlisi per al nostre estudi. L'escola és el paradigma de l'auge d'immigrants i mirall del nivell de convivència interètnica. La notícia del

començament del *Curs Escolar 2003-2004* va ser l'arribada massiva de nous alumnes estrangers. Així ho percebia l'opinió pública espanyola: "Els immigrants fan que pugi el nombre d'escolars per primera vegada en 15 anys". Durant aquest curs escolar haurà 400.000 fills d'immigrants a les aules" (Primera pàgina, *El País*, 9 de setembre de 2003)". Aquest increment d'alumnes estrangers és molt més notable a les grans ciutats de Madrid i Catalunya. A **Madrid** ciutat aquest Curs 2003-1004 acudiran a Centres escolars, principalment públics, 73.000 nens i adolescents estrangers, principalment d'Equador, Colòmbia i El Marroc; en alguns col·legis del Centre urbà de Madrid, constitueixen els estrangers un terç de l'alumnat. També a Catalunya ha estat notícia aquest any l'augment d'alumnes estrangers, mereixent aquest títol de primera pàgina a *La Vanguardia* (13 de Setembre de 2003): "Els escolars immigrants es dupliquen en dos anys. L'augment de fills d'estrangers arriba fins al 11% del total en primària de Catalunya". Avui són més de 500.000 els alumnes estrangers escolaritzats.

L'evolució creixent d'immigrants escolars en els centres escolars és evident: en el començament del Curs 1996-1997 havia 62.707 alumnes estrangers; en el Curs 1997-98 va ascendir lleument a 72.363; l'any següent 1998-1999 eren 80.678; en el Curs 1999-2000 ascendeix a 103.401; en el 2000-2001 ascendeix a 133.684; en el 2001-2002 puja a 177.397; en el Curs 2002-2003 arriba a 200.000, i en el 2003-2004 ascendeix als 400.000, en el curs 2004-2005 arriben al mig milió i en el Curs actual 2005-2006 superen aquesta xifra aproximant-se a la de 550.000.

Segons l'avanç de les dades del Ministeri d'Educació per al Curs 2005-2006, la xifra total d'alumnes estrangers seria de 529.461, el que suposa un 15,3% més que l'any anterior, entre el total de 6,9 milions d'estudiants matriculats. Les etapes educatives amb més estrangers van ser Primària (228.712 alumnes), seguida de Secundària (146.387), i d'Infantil (93.299 alumnes). Les Comunitats en les que es concentren major nombre d'alumnes estrangers són Madrid (114.566 escolars); Catalunya (110.338; Comunitat Valenciana (70.754) i Andalusia (60.218). Durant els últims cinc anys s'ha triplicat l'alumnat estranger a Catalunya, Aragó, Cantàbria, Castella-la Manxa i Múrcia.

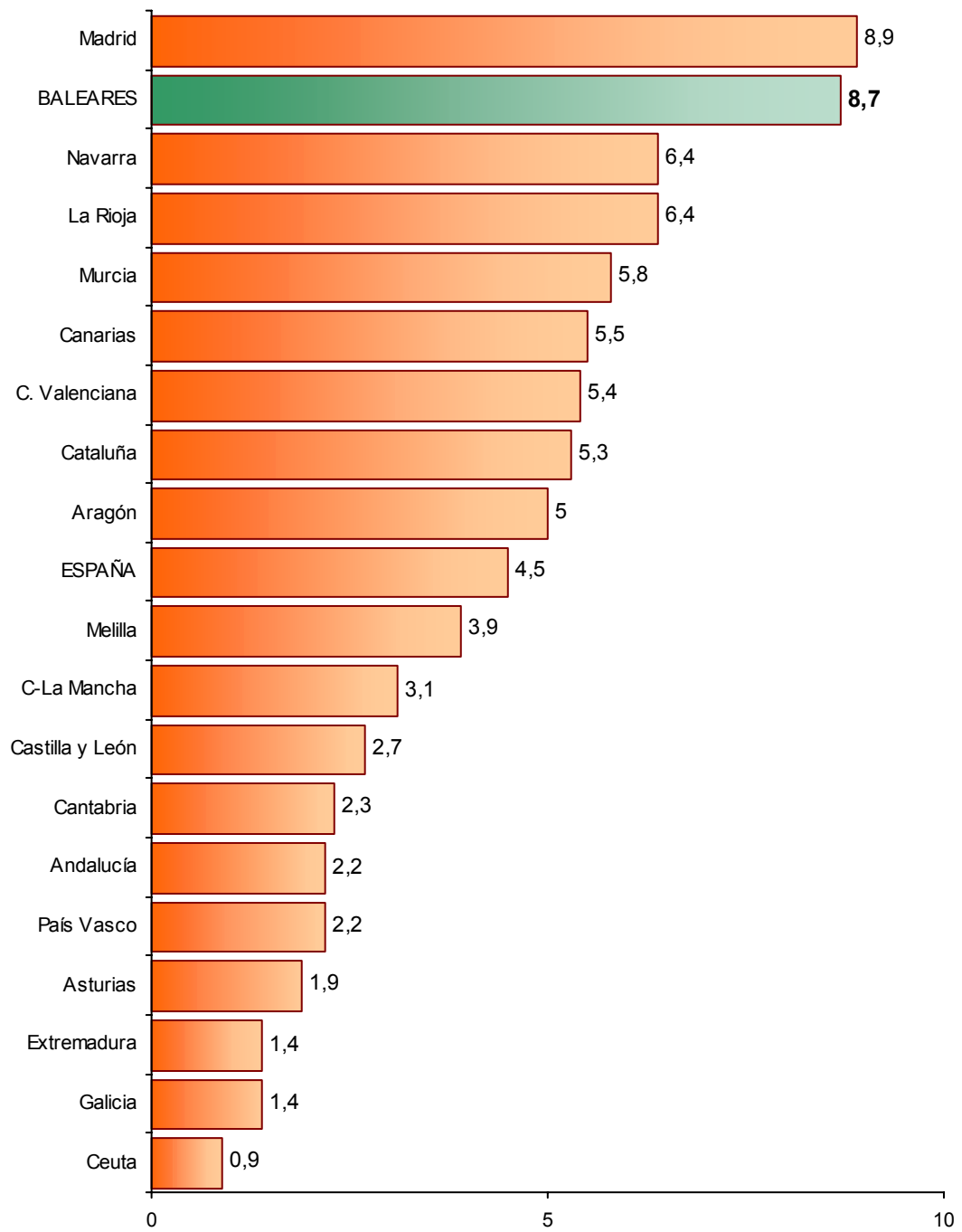


No són molts els escolars immigrants que tenim encara. El que succeeix és que gairebé el 50% resideixen a Madrid i Catalunya, i sobretot que es concentren en els mateixos barris

populars –i deteriorats en molts casos- i en conseqüència en els mateixos espais geogràfics, amb uns Col·legis en la seva majoria Públics. Com a resultat de la concentració, en alguns Col·legis arriben, de vegades, a constituir els immigrants més del 50% de tot l'alumnat d'un aula, i fins i tot de tot el Col·legi. És el que es diu els *col·legis-guetos*: més del 50% amb alumnes immigrants i altres minories, com gitanos.

La distribució d'alumnes estrangers per Comunitats és substantivament similar a la distribució del nombre d'immigrants per regions, concentrant-se principalment a Madrid i Catalunya, seguint per Andalusia, València i Canàries; sent també molt nombrosos en algunes províncies com Almeria i Múrcia, encara que proporcionalment com succeeix amb els immigrants, **Balears** arriba al segon percentatge major, després de Madrid. El següent quadre ens dóna una imatge d'aquesta distribució escolar per Comunitats, i s'han d'augmentar els percentatges en referència al Curs 2005-2006.

PORCENTAJE DE ALUMNADO EXTRANJERO EN CADA COMUNIDAD AUTÓNOMA



IV.- Els escolars davant la immigraci: solidaritat o racisme?

Davant el fenomen de la immigració, les reaccions són múltiples, els fantasmes imaginaris variats, les experiències amb “els altres” diverses, i la conseqüència les actituds i comportaments ofereixen un repertori múltiple entre els dos pols extrems d'hospitalitat i racisme, sent molt abundants les posicions d'ambigüitat i ambivalència.

Els estudis realitzats pel centre d'Estudis sobre Migracions i Racisme, sobre l'anàlisi dels textos escolars i una enquesta a professors (1987) i alumnes (1986, 1993, 1997, 2003), posen de manifest un parell de coordenades ideològic-axiològiques, que se situen en una relació dialèctica d'oposició i complementarietat, manipulant una o altra, segons les situacions, els ambients socials i els conflictes entre els grups (Calb Buezas 1990, 1995, 1997, 1998, 2000). D'una banda els textos, així com en la seva immensa majoria els professors i alumnes, proclamen i *verbalitzen fortament*, i sense fissura, el paradigma axiològic de la igualtat humana i de la fraternitat universal: és un principi axiomàtic, un valor social bàsic i una pauta ideal indiscutible. Per altra banda, davant suposades situacions més concretes de convivència en comuna, possible residència o matrimoni, i màxim en situació de conflictes inter-ètnics, es recorre a altres principis etno-cèntrics i intolerants, de vegades xenòfobs o racistes; i tot això, sense negar a nivell formal discursiu, els postulats axiològics ideals i pautats d'igualtat humana, recorrent a legitimacions ideològiques, que fan descarregar en “els altres” (els estranys, els diferents, els estrangers) la responsabilitat última de la seva marginació i discriminació etno-racial.

Els resultats d'una Enquesta Escolar (1997) sobre prejudicis racistes i valors solidaris, aplicada a 6000 alumnes de tot l'Estat Espanyol (13-19 anys), dirigida per un servidor, ens revelen clarament aquesta radiografia de ambivalència i ambigüitat, que hauria de ser considerada una categoria sociològica d'anàlisi juntament amb la dialèctica social. Els mitjans de comunicació social, al presentar els resultats a la premsa, es van fixar molt més en els aspectes negatius, que revelen la cara bruta de tota societat. I així, en forma simplificada, ho revelarien les següents dades: un de cada deu joves s'autoconfesen racistes i votarien a un partit polític com el de Le Pen que faria fora d'Espanya a marroquins i negres; un 65% opina que a Espanya hi ha ja suficients treballadors estrangers i cal impedir que entrin més; un 51% pensen que els immigrants lleven llocs de treball i un 42% que contribueixen a l'augment de droga i delinqüència; un 22% creu que la immigració solament porta inconvenients i un 55% que suposa més inconvenients que avantatges, enfront d'un 12% que veu més avantatges que inconvenients; un 26% prefereix una Espanya blanca, únicament de cultura occidental, devent els immigrants deixar la seva cultura i assimilar-se totalment a la societat en la qual viuen. I altres dades preocupants, un 27% espulsaria als gitanos d'Espanya, un 24% als moros-àrabs; un 13% als negres africans i un 15% als jueus i als asiàtics, sent més inferior el nivell de prejudici contra els llatinoamericans blancs (8%), els europeus (4%) i “blancs” (2%). Existeix un 38% que està d'acord que “la raça occidental ha estat en la història humana la més desenvolupada, culta i superior.”* Tot això és molt preocupant, màxim tenint en compte, que al meu entendre, el neo-racisme espanyol va a emmascarar-se i dissimular-se sota una

* Hem realitzat sota la meua adreça en el CEMIRA (Centre d'Estudis sobre Migracions i Racisme) una **macro-investigació (2002-2003) sobre la percepció de la diferència en els Centres Escolars davant l'arribada d'immigrants**, amb enquestes a alumnes espanyols, inclosa una mostra de Balears, immigrants i professors, així com a gitanos i a escolars/professors de Ceuta i Melilla. La nostra hipòtesi –fins i tot ja gairebé confirmada per les dades que disposem. És que després dels esdeveniments dels atacs terroristes a Nova York al setembre 2001, ha crescut molt preocupantment, la **islamofòbia**, és a dir l'odi a l'Islam i a tot el que s'associa en l'imaginari col·lectiu, en aquest cas als “moros” marroquins.

dissimulada xenofòbia cap als immigrants en un discurs ideologitzat opac, que la immigració és un pretext per canalitzar els prejudicis racistes principalment però no exclusivament, contra negres i marroquins, però que en el discurs formal s'associa a problemes d'atur, droga i inseguretat ciutadana, i no tant al color, i a la ètnia, perquè avui a Espanya “lo políticament correcte” en l'ètica pública, inclosa la política, és no aparèixer com racistes; per això es focalitza la pulsio xenòfoba i racista sota la més neutra i opaca fredor de l'anàlisi de la immigració i de les seves conseqüències problemàtiques i desintegradores.

Sens dubte que aquestes dades han de preocupar-nos seriosament i han de moure a una acció política i educativa ferma i contundent. Però existeixen altres aspectes positius que no han ressaltat els mitjans de comunicació, i que reflecteixen la cara bondadosa dels nostres adolescents, que són en la seva majoria més solidaris i hospitalaris que la població adulta. Heus aquí altra forma més positiva de presentar el mateix fenomen: la immensa majoria dels nostres adolescents no es consideren racistes (86%), prefereixen una Espanya mestissa de moltes races i cultures (65%), neguen que la raça blanca sigui culturalment superior (58%), un 65% creu que no s'ha d'expulsar a cap immigrant, més un 15% que cal “acollir a bastants més,” estant d'acord una nombrosa majoria que no cal expulsar a ningú d'Espanya.

Doncs heus aquí algunes dades de la meua enquesta escolar a adolescents i joves de 14 a 19 anys de tota Espanya en una mostra de 12.000 alumnes de totes les Comunitats espanyoles, aplicada el 2002 en els mesos següents a l'11 de Setembre de 2002, després dels atemptats a Nova York, que es van disparar totes les alarmes contra els immigrants, particularment contra els marroquins.

Si el 1997, expulsarien d'Espanya als marroquins un 24%, el 2002 es va disparar a un 48%, superant per primera vegada al grup gitano, que sempre ha estat el grup de major recel i prejudici a Espanya; a Espanya el 1997 expulsaria als gitanos un 27%, va ascendir a un 32% el 2002, una mica inferior al percentatge racista islamofòbic del 48%. Als negres d'Àfrica els expulsaria un 13% el 1997, i un 27% en el 2002; als jueus, un 16% el 1997 i un 28% el 2002, sent menor el dels llatinoamericans “blanquitos”, que els expulsaria un 8% el 1997 i un 15% el 2002. Després dels actes terroristes de Nova York (2002), va créixer el prejudici discriminatori contra tots els grups d'immigrants, encara que de forma alarmant contra els marroquins.

Després dels actes terroristes de l'11 de Març de **2004** a Madrid, vam aplicar altra enquesta-escolar (14-19 anys) a 10.000 alumnes de tota Espanya, i es mantenen en primera posició de prejudici ètnic els marroquins, seguit dels gitanos, però s'han rebaixat alguns punts des de l'atac terrorista de Nova York el 2001. Si als marroquins el 2002, els expulsarien d'Espanya un 48,6%, el 2004 són 46,9%. Als gitanos, el 2002 els tirarien d'Espanya un 32%, i en 2004 són 29,5%. Als llatinoamericans “blanquitos” en 2002, els expulsarien d'Espanya un 15% i en 2004 un 12,6%.*

Nosaltres tenim en el Centre d'Estudis sobre Migracions i Racisme (CEMIRA), que un servidor dirigeix, una mostra d'escolars de Balears, encara que és petita, sent únicament indicativa (sobretot en algunes), i no representativa.

A l'enquesta escolar de **2002**, el nombre total d'enquestats a Espanya va ser de 11.804, i a Balears, de **224** escolars, que fan també comentaris escrits i dibuixos. En el 2004,

* Parlo de llatinoamericans “blanquitos”, perquè si preguntem per indis “llatinoamericans”, “negres llatinoamericans”, “mestissos” i “mulats”, els prejudicis etno-racials són en algun percentatge majors, encara que inferiors a marroquins, gitanos, negres africans i asiàtics.

desafortunadament solament aconseguim una submostra de Balears de 24 escolars. Seria interessant explotar aquestes dades, i fins i tot fer una enquesta major, solament per a Balears. Segons les nostres dades (caldrà confirmar-les amb una mostra major), **els indicadors de racisme a Balears**, són similars o fins i tot un poc superiors enfront d'alguns grups d'immigrants que a la mitjana nacional. El **1997**, que va tenir una submostra de 136 escolars a Balears, el 32,4% dels alumnes de Balears expulsaria als **moros-àrabs** i a Espanya els expulsaria un 24%. Va pujar en 2002, després dels atemptats terroristes de Nova York el 11-S-01, a Balears un 52% expulsaria als moros-àrabs d'Espanya, baixant al 47,1% en 2004. A Espanya, en el 2002, també va pujar del 24,1% en 1997, al 48,6% en 2002, i ha baixat també alguna cosa fins al 46,9% en 2004 que expulsaria als moros-àrabs d'Espanya. I en referència als escolars de Balears diuen que “ si d'ells depengués expulsaria als gitanos”, el 1997, un 36%; en 2002, un 46,6%, i en 2004, un 47,1%. I a Espanya, expulsarien als gitanos en 1997 un 27%%; en 2002, un 32% i en 2004, un 29,5%. *Enfront de la resta dels grups (africans, asiàtics, llatinoamericans i europeus), tant a Balears, com a Espanya, els indicadors de prejudici ètnic són menors, encara que preocupants. Els nens i adolescents no són més racistes, però són més “bocassas”, diuen el que “senten”, no guardant el llenguatge políticament correcte dels adults, que és “aparèixer” com no racistes. Per tot això, convindria que es fes a Balears una enquesta amb major mostra i més mitjos.

La pregunta clau és perquè no han crescut els prejudicis ètnics, amb el terrorisme de Madrid en 2004 molt més, i fins i tot han decrescut un poc després dels atemptats terroristes de Nova York en 2001?

Per múltiples causes, que és impossible explicar en tan breu assaig, però entre d'altres podem assenyalar aquestes raons: va haver una saludable pedagogia en els mitjans de comunicació, en els discursos públics, i en els missatges-cartells de les concentracions populars, que coincidien a cridar “*Terroristes no Immigrants sí*”, dissociant el terrorisme amb els musulmans i amb l'Islam, no violent. A més van morir diversos immigrants en els atemptats; i els immigrants en general i les organitzacions marroquines en particular, van condemnar amb força els actes terroristes de Madrid. I altra raó de psicologia social col·lectiva: si en els atemptats de Nova York de 2001, la imatge menyspreable era Bin Laden amb el seu marc religiós-islàmic; el 2004 el boc expiatori, en qui projectar els odis i insults va ser el President Aznar en el seu marc fotogràfic de les Açores amb l'anglès Blair i Bush, inspirador de la guerra de L'Iraq.

No obstant això, existeix un abans i un després dels actes terroristes, en la percepció molt negativa que té Espanya contra el món musulmà.

Així ho ha posat de manifest la investigació sobre Actituds Globals del Projecto Pex, realitzat en 13 països occidentals i musulmans. “Musulmans i occidentals es miren amb desconfiança”. Una enquesta revela la percepció de l'altre en ambdues comunitats”, així informava *El País* (24 de juny de 2006) sobre les dades d'aquesta Enquesta. Si els musulmans ens veuen als occidentals sobretot “egoistes i arrogants”, nosaltres els veiem als musulmans com més “fanàtics i violents”, sobresortint Espanya, que els qualifica de fanàtics el 83% i de violents el 60%, afirmant el 82% dels espanyols que els musulmans no respecten a les seves dones. Com titula l'editorial de *El País* (25 de Juny 2006), davant aquestes dades, queda manifesta la “*Bretxa de Civilitzacions*”, encara que l'esperança pot albirar-se en els

* Les dades de Balears cal prendre'ls amb **summa cautela**, com merament indicatius, perquè les submostres de Balears van ser petites: a l'enquesta nacional de 2002, van anar 224; i a l'enquesta de 2004, únicament 34 escolars.

musulmans residents a Europa, que no són tan perjudicials davant la civilització occidental, podent en el futur servir de pont de diàleg amb el seu més tolerant euro-islamisme.

A la meua enquesta escolar citada de 2004, aplicant a 10.000 alumnes de 14 a 19 anys, al preguntar-los sobre “si existeixen pobles, que són més fanàtics que uns altres”, la majoria (48%) va triar l'alternativa proposta que “tots els pobles han estat i poden ser violents”, però entre les altres opcions restants, el 45% va triar als musulmans islàmics com “els més violents i fanàtics”; als israelites jueus el 19%; als nord-americans, un 10%; i als occidentals cristians un 2%. I altres dades significatives de la citada enquesta escolar de 2004: el 63% associa immigració amb delinqüència; el 22% votaria per un Partit Polític, com el de Le Pen a França, que “expulsés d'Espanya als immigrants marroquins i als negres d'Àfrica”; un 41% creu que “la raça blanca ha estat en la història humana la més desenvolupada, culta i superior”; un 71% creu que als terroristes de Madrid cal condemnar-los amb la pena de mort; i un 68% demana també la pena de mort ho creu també per als assassins d'ETA. Dades per pensar i sobretot per impulsar la major sensibilització i educació en valors als nostres nens i adolescents però també als seus pares i a la societat en general! En algunes qüestions “els nens i borratxos diuen la veritat”, és a dir el que realment es pensa i se sent; i es diu en privat, perquè és políticament incorrecte dir-lo en públic.

V. Conclusions. Cal proclamar que la utopia solidària és possible: tots som germans en una única Terra

La immigració del Tercer Món als països rics, i d'hispanoamericans a Espanya, serà un senyal d'identitat en el segle XXI. El desafiament del pròxim mil·lenni és buscar el difícil, però necessari, equilibri entre igualtat i solidaritat, en el marc d'una democràcia constitucional, l'últim referent de la qual siguin els Drets Humans. “Tots els éssers humans – declara l'article primer de la Declaració Universal dels Drets Humans, ONU, 1948 –neixen lliures i iguals en dignitat i drets, i dotats com estan de raó i consciència, han de confrontar-se fraternalment els uns amb els altres”.

I davant la diversitat dels “altres i diferents” que arriben a la nostra terra, com nosaltres els europeus des de fa segles vam anar a les seves, valgui per finalitzar aquest missatge de la Declaració del Comitè Espanyol l'Any Europeu Contra el Racisme, proclamat en la Ciutat Tricultural de Toledo, el 13 de març de 1997:

- “La riquesa d'Espanya i d'Europa, des de fa segles, es nodreix fonamentalment de la diversitat de les seves tradicions, cultures, ètnies, llengües i religions, i de la certesa que els principis de tolerància i convivència democràtica són la millor garantia de l'existència de la pròpia societat espanyola i europea, oberta, pluricultural: diversa.”
- “Espanya per la seva tradició històrica de convivència entre pobles i cultures, per la seva pertinença al Mediterrani, així com pels seus llaços amb Iberoamèrica, pot facilitar l'establiment de models de relació multiculturals amb els immigrants.”

Hem vist la cara bruta del racisme i la xenofòbia davant els immigrants, però vam insistir que la majoria dels nostres escolars tendeixen cap a l'hospitalitat i la solidaritat. Ara bé, **el racisme com la solidaritat, no neix, es fa** en el procés de socialització, sent l'escola un agent crucial.

Cal seguir amb tenacitat el camí solidari, en aquesta convivència intercultural, que es nodreix de valors humanitaris, rebutjant el racisme i la xenofòbia.

La història és la mestra de la vida, i l'oblit del passat és un suïcidi col·lectiu. Per això és bé recordar les paraules atribuïdes a Bertold Brecht:

*Primer es van dur als comunistes,
Però a mi no em va importar
perquè jo no ho era;*

*De seguida es van dur als obrers,
però a mi no em va importar,
perquè jo no ho era;*

*després van capturar a uns cures,
però com jo no sóc religiós,
tampoc m'importà..*

*Ara em duen a mi,
però ara ja és massa tard...*

El camí de la **convivència intercultural**, i per tant d'una autèntica democràcia, és llarg, difícil i complex. Però les dificultats no han d'impedir-nos el caminar cap a una comunitat universal, solidària i fraterna, on puguin conviure les diverses cultures i ètnies, amb amor a la seva pròpia identitat, però amb respecte a l'aliena. “Podran tallar totes les flors –es deia a la Primavera de Praga- però no podran impedir que arribi la primavera”.

La història ens ha donat mostres de trobades sagnants de pobles –tots podem ser “bosnis”, immigrants, gitanos, palestins, nord-americans o jueus de l'holocaust- però també la història ens ha mostrat la convivència pacífica de credos, sangs i tradicions culturals, transformant-se en un mestissatge i sincretisme més enriquidor i humà.

Cal apostar sense pors per una Europa pluriètnica, multirracial i mestissa. Aquest és el desafiament del pròxim mil·lenni. I cal creure en l'esperança... Cal proclamar que és possible la utopia igualitària i fraterna. “Quan un només somia –en paraules d'Helder Câmara- és un somni, una fantasia, una il·lusió; però quan varis, molts, vam somiar junts, és ja una esperança, una bella utopia”.

Avui som molts els homes i dones, els joves i ancians, blancs i negres, nacionals i estrangers, que somiem amb aquest món solidari, plural i lliure; i que volem fer realitat la utopia que **“La Terra és un sol país i la Humanitat els seus ciutadans”**.

Bibliografia

- . ABAD, L.V., CUCO, A. i ESQUERRE, A., *Immigració, pluralisme i tolerància*, Editorial Popular, Madrid, 1993
- . AMIN, M., *Identitats assassines*, Aliança Editorial, Madrid, 1999
- . ÀVILA PALAFOX, R. i CALVO BUEZAS, T., *Identitats, Nacionalismes i Regions*. Universitat de Guadalajara i Universitat Complutense de Madrid, Mèxic, 1993

- . BARBOLLA CAMBRER, D., *Immigració marroquina en la zona de Talayuela (Càceres) 1992-1996*, Junta d'Extremadura, Conselleria de Cultura, Mèrida, 2001
- . BASTIDE, R., *El proïsme i l'estrany*, Amorrortu Editors, Buenos Aires, 1980
- . BESTARD COMAS, J., *Globalització, Tercer Món i Solidaritat*, BAC Editorial, Madrid, 2003
- . CACHÓN RODRÍGUEZ, L., *Prevenir el racisme en el treball. Informe sobre Espanya*, Fundació Europea per a la Millora de les Condicions de Vida i Treball, Dublín, 1995
- . CALVO BUEZAS, T.,
- *Els més pobres en el país més ric: classe, raça i ètnia en el moviment camperol chicano*, Edicions Trobada, Madrid, 1980
 - *Els indis bressols: la lluita per la terra i la identitat*, Edicions Llibertàries, Madrid, 1990
 - *Moltes Amèriques: Cultura, Societat i Polítiques a Amèrica Llatina*, Editorial Universitat Complutense, Madrid, 1990.
 - *El racisme que ve: altres pobles i cultures vists per professors i alumnes*, Editorial Tecnos, Madrid, 1990
 - *Espanya racista?*, Anthropos Editorial, Barcelona, 1990
 - *El crim racista de Aravaca. Crònica d'una mort anunciada*, Editorial Popular, Madrid, 1993
 - *Creix el Racisme, també la solidaritat. Els valors dels joves en el llindar del segle XXI*, Editorial Tecnos, Madrid, 1995
 - *Immigració i Racisme. Així senten els joves del segle XXI*, Llera Editorial, Madrid, 2000
 - *Immigració i Universitat. Prejudicis racistes i valors solidaris*, Editorial Complutense, Madrid, 2001
 - *L'escola davant la immigració i el racisme: orientacions d'educació intercultural*, Editorial Popular, 2003
- . CHECA, F. (Dir.), *El Ejido: la ciutat / mas*, Icaria- Antrazyt , Barcelona, 2001
- . CIS, 1991-2006 , *Actituds i opinions dels espanyols cap als immigrants estrangers*, Col·lecció Estudis, Madrid, 1991-2000
- . COL·LECTIU IOE, *Immigrants, treballadors, ciutadans. Una visió de les migracions des d'Espanya*, Universitat de València, Patronat Sud-Nord., València, 1999
- . CONSELL D'EUROPA, *Informe de la Comissió Europea contra el Racisme, la Intolerància i l'Antisemitisme sobre el Racisme a Espanya*, Informe ECRI, Estrasburg, 1999 i 2003
- . CONTRERAS, J. (Comp.), *Els reptes de la immigració: racisme i pluriculturalidad*, Talasa, Madrid, 1994
- . DEU NICOLÁS, J. i ASEP/IMSERSO, *Els espanyols i la immigració*, Observatori Permanent de la Immigració, Institut de Migracions i Serveis Socials, Madrid, 1999
- . GREGORIO GIL, C., *Gènere i Migració: la immigració femenina dominicana a Espanya*. Narcea, Madrid, 1996

- . HUNTINGTON, S., *Qui som?*, Editorial Paidós, Barcelona, 2004
- . ESQUERRE ESCRIBANO, A., *La immigració inesperada. La població estrangera a Espanya, (1991-1995)*. Editorial Trotta, Madrid, 1996
- . KRISTEVA, J., *Estrangers per a nosaltres mateixos* Barcelona, Plaza i Janés, 1991
- . LÓPEZ GARCÍA, B. i altres, *Immigració magrebina a Espanya, la tornada dels Moriscs*, Fundació MAPFRE, Madrid, 1993
- . LUCAS, Javier de, *Portes que es tanquen: Europa com fortalesa*, Icaria- Antrazyt, Barcelona, 1996
- MARTÍNEZ VEIGA, O., Allotjament dels immigrants a Espanya, en J. LEAL i C. MAYEUR, *Habitatge i integració social dels immigrants*, Seminari Europeu, Ministeri de Treball i Assumptes Socials, pàg. 85-114 , Madrid.
- MESA, M. i CALVO BUEZAS, T., *Tercer Món i racisme en els llibres de text*, Creu Vermella Espanyola, Madrid, 1990
- . MOVIMENT CONTRA LA INTOLERÀNCIA, *Informis Raxen (Penjoll, Xenofòbia i Intolerància a Espanya a través dels fets)*, Abril 1999, Julio 1999 i Octubre 1999, Observatori Permanent de la Immigració, Ministeri del Treball i Assumptes Socials (Monografia), Madrid, 1999
- . NAIR, S., *Mediterrani avui. Entre el diàleg i el rebuig*, Icaria- Antrazyt,, Madrid, 1997
- . OLIVÁN, F., *L'estranger i la seva ombra*, Madrid, 1998
- . PAJARES, M., *La immigració a Espanya: reptes i propostes*, Icaria, Barcelona, 1998
- . SAVATER, F. *La heterofòbia com malaltia moral*. En I. Arias i altres. *Racisme i Xenofòbia, 95-110* . Fundació Rich, Madrid, 1993
- . SOLÉ, C., *La dona immigrant*, Institut de la Dona, Madrid, 1994
- . SOLÉ, C., *Discriminació racial en el mercat de treball*, Consell Econòmic i Social, Madrid, 1995
- . STALLAERT, C., *Etnogènesis i etnicitat*, Projecte A., Barcelona, 1998
- . TODOROV, V. T., *Encreuament de cultures i mestijaje cultural*, Barcelona, 1998
- . VALLS, M., CEA, M.A. i ESQUERRE, A., *Les enquestes sobre immigració a Espanya i Europa*, Col·lecció Observatori Permanent de la Immigració, Institut de Migracions i Serveis Socials (IMSERSO), Madrid, 1999
- . VAN DIJK, T.A., *Prensa, racisme i poder*, Universitat Iberoamericana, Mèxic, 1994
- . WIERKOVA, M., *L'espai del racisme*, Barcelona, Paidós, 1992.